

ԳՈՐԾԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԻ ՀՈՐԾԵՐ, ՆՐԱՆՆ ԵՆՑԵՆԸ,
ՆՆՐԿԱՆ ԵՒ ԱՊՈԳՐԵՆ

(Հոյսն—սինիսն)

Վաղմիականութիւնն առաջ բերող պատճառների մասին մեր մի քիչ յետոյ կը խօսենք, ինչպէս եւ Շահաբբասի անձնաւորութեան մասին, իսկ այժմ տեսնենք, թէ ինչպէս կատարուեց այդ գաղմականութիւնն եւ Արարտեան աշխարհի աւերումն:

Ենեք առաջինը, որ թէ Արարտեան աշխարհն եւ թէ մերող Արարտականը հեծում էին տիրողների լծի եւ սարսափելի կեղծեւութիւնների ներքոյ, եւ զեռ. 1856 թուին բազմաթիւ Հայեր Աղուանից աշխարհից, Գիւղակի կողմից 4 գիւղ, եւ Գաշա կոչուած գաւառի (Գողթան, Ագուլիսի մաս) ժողովրդեան երեք մասն գաղմիցիցն Պարսկաստան եւ Շահաբբաս քանկեցեց նրանց նոյն իսկ Սպահանի մէջ, Նոյնպէս 1603 թուին Մեթիսիւթի կաթողիկոսն իր երկու եպիսկոպոսների հետ գնաց Սպահան եւ, յորդորեց թագաւորին գալ ազատել Հայաստանն Օսմանեաց ձեռքից: Այդ եկաւոր Հայերի եւ կաթողիկոսի վկայութիւնը համոզեցին Շահաբբասին, որ իր գիտաւորութիւնը կարող է հեշտութեամբ իրագործել, որովհետեւ բնիկ ժողովուրդն իր կողմն պէտք է լինի: Տեսնելով Հայերի իր արշաւանքի մէջ իրան օգնելու այդ պատրաստակամութիւնը, Շահաբբաս մեծապէս ուրախացաւ եւ արդէն պատրաստուած էր զորածորով լինել, երբ մի նոր յաջող առիթ ներկայացաւ եւ ստիպեց նրան աճապարել, Սպահասի իշխան Գիւրա Ղազնի խանը, իր մեծաւոր թաւրիղու Ալի Գաշից ներդուրով, կամեցաւ Պարսից կողմն առնել, ուստի մի դեսպան ուղարկեց Շահաբբասին, թելադրելով նրան գալ Հայաստան եւ հանել Օսմանցիներին, խառնախառն ըստ ամենայնի ձեռնառու լինել նրան: Ղազնի խան գնապանն ուղարկելուց՝ յայտնի կերպով ապստամբեց Ալի Գաշայից, Ստանալով այդ հրաւերը, Շահաբբաս անկիշակեց ժողովեց իր նախարարներին, խաներին եւ բազմաթիւ զօրք, եւ շտապով չուեց դէպ ի թաւրեղ: Իր հետ առաւ Հայերից շատերին եւ Մեթիսիւթի կաթողիկոսին: Մինչդեռ Օսմանցիները ոչինչ չգիտէին եւ Ալի Գաշան իր 20 հազար զօրով գնացել էր Սպահաստ ապստամբ Ղազնի խանի վրայ, ահա յանկարծ Շահաբբաս մտաւ թաւրեղ եւ տիրեց. այգահեղեց նա շուտով խաղաց Ալի Գա-

շայի վրայ եւ երբ սա աճապարեց դառնալ՝ երկու թշնամի բանակները պատահեցին միմեանց Սոֆիանի դաշտում եւ կռիւը սկսուեց: Յաղթուեց Ալի Գաշան եւ անձնատուր եղաւ Շահաբբասին եւ այդպիսով վերջինս տիրացաւ Արարտականութիւնն եւ այդ աշխարհում գտնուած պանդուխտներին, առաւել Հայերից, զշէլ տուեց Պարսկաստան: Այս եղաւ 1603 թուին:

Պատերազմի դաշտից ազատուած օսմանեան զօրքը փախաւ եւ գնաց Նախիջեւան, միացաւ այդտեղի զօրքի հետ. եւ որովհետեւ նրանք լաւ գիտէին, որ շուտով Նախիջեւանի գաւառն եւս կ'ընկնի Շահի ձեռքը, ուստի կամեցան կողպատել ջրծկայ գիւղերը, մանաւանդ Ջուղան եւ ապա փախել Երեւան:

Այս լսելով գիւղացիներն եւ Ջուղայեցիները, իրանց ստացուածքը վեր առնելով՝ պատսպարուեցին ամուր տեղերում եւ թաք կեցան լեռների մէջ, մինչեւ Շահաբբասից ուղարկուած զօրքն երկրի պահպանութեան համար՝ հասաւ: Տեսնելով Պարսկական զօրքի արշաւանքը, թաւրիղից փախած օսմանեան բանակը կողոպտելով ձեռքն ընկածը, փախաւ գնաց ամրացաւ Երեւանի մէջ, իսկ Նախիջեւանին մնաց այդ քաղաքի մէջ: Ի՞նչ քանի ժամանակից յետոյ, յաջորդ 1604 թուին, Շահաբբաս իր նախապար Զըլֆիզար խանին մեծ զօրքով ուղարկեց Նախիջեւանի վրայ: Նա պաշարեց քաղաքն եւ կարողացաւ շուտով համոզել բնակիչներին եւ օսմանեան զօրքին՝ առանց պատերազմի անձնատուր լինելու: Տրտաւարակեց, որ ամեն մարդ կարող է խաղաղութեամբ ապրել կամ գնալ ուր կամենայ: Այս յայտնութեան վրայ փախստականները դարձան իրանց տեղերը: Շուտով ինքն Շահաբբաս թաւրիղից մեկեց Նախիջեւան գալու, եւ ձանապարհին մտաւ Ջուղայ, ուր նրան փառաւոր ընդունելութիւն արին Հայերն եւ երեք օր հիւր մնաց այնտեղ, ապա գնաց Նախիջեւան եւ մի քանի օր այստեղ մնալուց յետոյ չուեց դէպ ի Երեւան, որի մէջ պատսպարուել էին Օսմանցիներն եւ պատրաստուած էին պատերազմել: Պարսկական բանակը հաստատուեց Երեւանի մօտ եւ պաշարեց քաղաքը: Որովհետեւ բոլոր ջրծկայ երկիրն իր իշխանութեան ներքոյ էր գրաւել եւ այդ երկիրը շէն էր ևս ամեն բարեկեցիկով լի, հետեւաբար եւ բանակն առատութեան մէջ ծփում էր, ուստի եւ Շահաբբաս շատ չէր հոգում շուտով քաղաքն առնել, այլ իր զօրքի մեծ մասը զբաղեցնելով

ուղարկեց օսմանեան իշխանութեան ներքոյ գտնուած ուրիշ քաղաքներէ եւ աւաններէ վճայ: Զօրքը սփռուեց Արարտանի, Կորիւնի, Բառնի, Շիրակի, Գանձակի, Արտաշի եւ այլ կողմերն, եւ աւերելով, քանդելով, կողոպտելով, անհամար բազմութիւն ժողովրդեան քնեց բերաւ թափեց Պարսից բանակն Երեւանի առաջ: Խորամանկ Շահաբաաս կռուի ժամանակ միշտ քրիստոնեաներին, այսինքն Հայերին եր առաջ ձգում եւ ստիպում նրանց կռիւ տալ: Եւ այսպիսով թշնամու գնդակները խեղճ Հայերի գլխին էին տեղում: Աշխատելով խան վեզիրը, որին Շահաբաաս ուղարկել էր Արծկէ քաղաքի վճայ, Հարողաթնով այդ ամուր բերդն առնել, մտաւ Բզնունեաց գաւառը, քաղքերունեաց երկիրը, Արճէշ, Վան, եւ բաւանդակ աշխարհի մէջ սուր եւ հուր սփռեց, որքան կարողացաւ կոտորեց, մանաւանդ ծերերին եւ մանուկներին, եւ մեացածն ի գերաւթիւն վարեց: Առաքել Վ. ի վկայութեան համեմատ՝ միայն Բզնունեաց, Արբերանի, Գաղբերունու եւ Տապի գաւառներից գերած Հայերի թիւն 23.000 էր, թող կոտորուածները: Այդ բոլոր գերուած ժողովուրդն իրանց գրաստների, ոչխարների եւ ձիերի հետ Աշխատելով խան բերաւ անեց Պարսից բանակն եւ Շահաբաաս որոշելով եկաւորներին պահելու խա ընտելիւններից, քնել տուեց առաջիններին Պարսկաստան, իսկ ընդհանրին դարձնելով իրանց տեղերը, ծանր հարկեր դրաւ նրանց վրայ:

Երեւանի պաշարման միջոցին, Սրապիոն կաթողիկոսն այդտեղ էր: Էջմիածնի աթոռի պարտատեր Օսմանցիները վախնալով, որ քաղաքն առնուի եւ իրանց պահանջը կորսուի, բռնեցին Սրապիոնին եւ շարաբելով պահանջում էին Մեղիքիսէթի եւ Դաւթի պարտքերն ասելով, թէ այժմ կաթողիկոսն գու ես: Խեղճ Սրապիոն ինչ որ կարողացաւ, վճարեց եւ փախաւ նրանց ձեռքից ու թաք կացաւ: Երբ Շահաբաաս եկաւ Երեւան, Սրապիոն կաթողիկոսը շատ ընծաներով ներկայացաւ նորան, բայց Շահը, որ մտքում դրել էր Մեղիքիսէթին տալ կաթողիկոսութիւնը, վատ ընդունելութիւն արաւ, ուստի Սրապիոն երկիւղ կրելով, փախաւ Զուլայ:

Վերջագուս իննամեայ պաշարումից յետոյ օսմանեան զօրքը ոչ մի կողմից օգնութեան յոյս չտեսնելով անձնատուր եղաւ, եւ Շահաբաաս տիրեց Երեւանին, եւ իսկոյն մոնետիկների բերանով հրատարակեց, թէ այսուհետեւ Հայոց

երկիրը Շահինն է: Այս բոլոր կռիւների եւ ասպատակութիւնների ժամանակ Շահաբաաս խիստ կերպով հետեւեալ քաղաքականութիւնն էր ի գործ դնում, այն բոլոր ժողովուրդը, թէ մահմետական, թէ քրիստոնեայ եւ թէ եւրոպացի, որ խաները քնել բերել էին Գանձակից, Արծկէից, Վանից, Մանազկերտից, Աշաղկերտից, Մաքուից, Կարսից, Էրզրումից եւ այլ տեղերից, նա ուղարկում էր Պարսկաստան եւ թէ զարիսական, այսինքն եկաւոր էին, իսկ ընդհանրին ծանր հարկերի ենթարկելով յետ էր դարձնում իրանց տեղերը:

Դժբախտ եւ անխոհեմ Դաւիթ եւ Մելքիսէթ կաթողիկոսները շուտով գտան իրանց յանցանքի պատիժը. նրանք յորդորեցին Շահաբաասին գալ գրաւել Հայաստանն, եւ ձեռնառաւ եղան նրան այդ գործում, յուսալով ազատուել ծանր պարտքերից, բայց հազիւ Շահաբաաս առաւ Երեւանը, որ կանչեց իր մօտ կաթողիկոսներին եւ պահանջեց նրանցից վճարել իրան այն գումարը, որ պարտ էին Օսմանցիներին: Մոռեցան, ապաւնեցին կաթողիկոսներն եւ ապաշաւեցին, տեսնելով, որ ոչ միայն պարտքից չեն ազատոււմ, այլ եւ իրանց անխոհեմ ընկեցնելով աշխարհն աւերակ դարձաւ, բայց շատ անագան էր այդ զղումը. նրանք ստիպուեցան մուրալ եւ ծանր տոկոսով փող ձարելով, տալ Շահաբաասին: Խեղճ Սրապիոն կաթողիկոսն եւս իր բաժինն ունեցաւ. Շահի ծառաներն եկան բռնեցին նրան ջուրղայում եւ սկսեցին ասնջել, ծնծել, բրածեծ առնել հրապարակով ամբողջ օրեր, մինչեւ որ սոսաքան իրանց աւագն եւ բաց թողեցին: Այդ շարաբանքից ազատուելով, թշուառ Սրապիոնը մի կերպով փախաւ Ամիդ, եւ հիւանդանալով ցաւերից, յաջորդ 1606 թուին Ապրիլի 25ին մեռաւ:

Սակայն Շահաբաասի յաղթութիւնների եւ օսմանեան զօրքի պարտութեան լուրը շարժեց Օսմանցոց Սուլթանին եւ նրա Նախարարներին, որոնք ահագին զօրք գումարելով ու սպարապետ կարգելով «ջալա օղլը» կոչուած Սինան Փաշային ուղարկեցին: Եւտ առնել գրաւուած երկիրները, Շահաբաաս, որ այդ միջոցին եկել էր Կարս, Շիրակի երկիրն եւս նուաճելու, լսելով Սինան Փաշայի Էրզրում հասնելը, յետ դարձաւ եւ եկաւ Երուանդակերտ կամ Աղաղալէ: Կռուելով եւ տեսնելով, որ անկարող է օսմանեան հզօր զօրութեան դէմ դնել, մի եւ նոյն ժամանակ չկամենալով

զրկուել Հայաստանի ժողովրդից, այլ փափագ ունենալով պահել այդ ժողովուրդն իրան հարկատու և հողագործ, Շահարբաս յարմար և պտտեհ առիթ համարեց վերապես կատարել իր վաղուց երկնած խորհուրդը, այն է Հայաստանի բոլոր բնակիչները վարել Պարսկաստան:

Այդ կերպով Շահարբաս մի ձեռքով երկու թռչուն էր բռնում. նախ սամանեան զորքը վտանգի տակ էր ձգում, զրկելով նրան պաշարից, գրաստից. երկրորդ իր երկիրն էր շէնացնում և աւերակ Հայաստանն այն ժամանակ կը ծառայէր իբրեւ պատուար Պարսկաստանին թշնամիների դէմ: Ի հարկէ այդ տեսակ դիտաւորութիւնը յայտնապէս իրագործել շատ դժուար էր, ուստի Շահարբաս դիմել խաբէութեան. նա կանխեց իր մտ Հայտերի մեծամեծներին և առ երես ցաւակցութիւն ցցց տալով նրանց վիճակի համար՝ յայտնեց որ ինքը պարտաւս և պատերազմել Օսմանցիների հետ, բայց նախ և առաջ պէտք է մտածել իր սիրելի ժողովուրդն ազատել ամեն վտանգից, ապահովեցնել նրա ստացուածքը, ընտանիքն աւազակութիւնից և չեղորել, որ վնասների ենթարկուի. աւտի ցանկանալով ժողովրդի բարեբը, նա մտածել էր, որ ամենալաւ միջոցն այն է, որ երկրի բոլոր բնակիչները, վեր առնելով իրանց ընտանիքը, ունեցած շարժական գույքը, գնան մի ապահով տեղ մասն, մինչև ինքն պատերազմ կը մղէ Օսմանցիների դէմ. եթէ կը յաղթէ նրանց, այն ժամանակ կը դառնան իրանց տեղերը, իսկ եթէ կը յաղթուի, ինքը կը բաշտի իր երկիրն և նրանց կարող են Օսմանցիների տիրապետութեան տակ մնալ:

Հայերը հասկացան Շահարբասի խորամանկութիւնն և թէ քնէ չար նպատակ էր ծածկուած այդ սիրալիր առաջարկութեան տակ: Այդ առաջարկութիւնը Շահն առում էր նրանց 1605 թուի աշնան, ուստի ձմեռայ մտտեմալը պատրուակ բռնելով, աղաչեցին, որ թոյլ տայ իրանց՝ ձմեռը մնալ, չուհեւ պատրաստութիւն տեսնել և թէ գարնան պատրաստ են կատարել հրամանը: Յետեւելով Շահարբաս, որ իր աղուհային հնարագիտութիւնը չարդուեց, սկսեց գործել յայտնի համարձակ և հրաման տուեց բռնութեամբ բռնել ժողովուրդը: Իւրաքանչիւր գաւառի վրայ մի մի վերակացու կարգեց, զօրք տուեց նրանց օգնական և հրամայեց, որ ամէն շունչ կենդանի վարեն բռնել Պարսկաստան, ով որ ընդգրկմանայ, չկնայնե, խփեն աղանձ:

Թողնեք, որ ինքն Առաքել Վ. Բ խօսէ:

“Եւ հրամայեաց Շահն, ուր և կարացեն ձեռնարկել, արտասահման արտեալ վարեցեն, և ոչ թողացուն ամենեւին շունչ կենդանի, եթէ քրիստոնէայ և թէ մահմադական, զհաւանդն բանին, և զոչ հաւանդուն և զստունգանդուն հրամանաց թագաւորին, որով և մահուամբ և գերութեամբ:

“Եւ զօրապետացն՝ յետ ընդունելոյ զայսպիսի աշխարհակործան և զատաթիկ հրաման ի թաւաւորեն, ինչալ իւրաքանչիւր զօրավար իւրով գնդաւն՝ դիմեցին յիւրաքանչիւր հրամայեալ գաւառն աշխարհի Հայոց. և իբրեւ հրամանաւ հուր ընդ եղգն բնթացեալ, հապճեպ առգնապաւ վաղվաղակի զամենայն բնակիչն գաւառացն կորցաւր յիւրաքանչիւր բնակութեանց և արտասահման արտեալ յիւրաքանչիւր տեղեաց, իբրեւ զշուքս բազմութեան հօտից և անդէոց զառաջեալ արտեալ՝ բռնութեամբ վարեալ՝ ածեալ բերեալ հայտնցին ի գաւառն Արարատու, և զլայնանիտ գաղաւն նորա լին ծագէ ի ծագ, քանդի ի ստորոտէ լեռանցն Գառնեայ մինչ ի յերեւիրատխայ մեծի գետայն, լայնութիւնն էր բանակին, իսկ գերակշիւթիւնն դովմի կշռեաց գու, բայց ես առեմ աւուր միոյ ճանապարհ և յայլուր տեսնոր հինգ աւուր ճանապարհ էին գրեալ: Եւ էր նոր փոխեալ թուականն Հայոց և մտեալ է ՌԵԿԻՄԱՆՈՒՄ ամենանն Հայոց նաւասարդի որ բռնեցին գերկիրն: Եւ պարսիկ զօրքն, որք գնացին ի բռնել գերկիրն, ուստի և հանեալ զօղովորդսն բռնեցին, եթէ ի գերկիրն և թէ ի քաղաքաց, զամենայն շէնա, զոռան և զբնակութիւնս հաւր պրեալ անհնայաբար հրկեղ առնէին: Այլ և զաւարտս խոտի և զպարթի՝ զցորենոյ և զգաւայ և զայլ սորոյնց, զամենայն պրեալ վանեցին: Այսպէս աւերեալ թափուր արարին գաղաւսն վան զօրքոց Օսմանցոց՝ զի մի մնացէ ինչ բռնի նոցա և վառագնացին նոցա: Այլ և եկեալ ժողովուրդքն զայն տեսեալ սրտախուրդ լինին, և մի գարեցին յետս:”

Ահա այսպէս պարսկական վայրագ զօրքն ամայացնելով բոսփորական Հայոց երկիրը, բոլոր շնութիւնները կրակի ձարակ տալով, բոլոր ուտելիքն և բնակիչների պաշարը փռացնելով, որպէս զի ոչ ոք այլ եւս չփափագէ գառնել կամ մնալ, հարկանելով, սպաննելով բերին անմեղ, անտերուն ժողովուրդը լցրին Այրարատի ընդարձակ գաղաւ, սպանելով, որ Շահարբաս հրամայէ վարել Պարսկաստան: Գաւառի շուրջը զօրքով պատած էր, որ ոչ ոք չկարողանայ փախչել: Պարսիկները չմտացան և իշխանները կողոպտել աւերել, և երկու կամեղեկաներին մի քանի եպիսկոպոսների հետ թագնուած գանձելով, նրանց եւս բռնեցին, բերին խառնեցին ժողովրդեան բանակի հետ:

Սակայն այդ ընդհանուր սրածութեան և թշուառութեան ժամանակ Հայի նախնական

քաղութիւնը տեղ տեղ փայլեց, մանաւանդ հայ կնոջ հերոսութիւնն եւ քաղաքադաւթութիւնը հրատարակուեց: Բարոյականութիւնը, առումնական պատուի նախանձախնդրութիւնը, որով հայ ընտանիքը միշտ փայլեց եւ աշխարհի երեսին, այստեղ եւս ցոյց առեց իր զօրութիւնն եւ ապացուցեց, թէ որքան հայ ազգը ճշնուած, հարստահարուած, անկեալ վիճակի մէջ գտ լինի, դարձանել նա ունի մեծ բարոյական ոյժ՝ դիմադրելու դժբախտութիւններին, նա ունի այնպիսի հազուադէպ յատկութիւններ, որոնք քաղաքակրթութեան եւ զարգացման ընդունակ ազգերին են միայն սեպհական: Հայ կինն իր պատիւն նախորտ պահելու համար, չէ վարանում մի բույգ սարս հաճգին բարձրութեան գլխից իրան անդունդը ձգել, կտոր կտոր լինել, դաշմնը իր ձեռքով իր սիրտը մխել: Այո՛ւ այդպիսի տեսարաններ տեղի ունեցան փրկչական 1605 թուին, անան, երբ Պարսից վարպէ գորքը ջրում էր Հայերին: Այս հազար հոգի Հայերից, այր եւ կին, փախել վատապարտել էին Գանձու գաւառի "գողա՛գարայ" կոչուած ձորի անառիկ այլերի մէկի մէջ, որի անունն Եփեմէն էր, մի բարձրագագած տեղ: Այժմդունախանն իր զօրով կեաւ եւ որքան հրացան արձակել առեց, չկարողացաւ առնել: Չարահասար Պարսիկներին արդուեց վերջապէս սարի գագաթից թագուն կերպով եր շանի գնմարուում մարդ ինքնել այրի գուռը, որոնք յանկարծ սուսերմունքի մանկելով բազմութեան մէջ, շփոթեցրին եւ սփռեցին կուտորել, մինչեւ ձնացած Պարսիկներն եւս վրայ հասան: Պարսիկները կտորում էին միայն տղամարդերին եւ պառաններին, եւ ինչպիսիւ եւս երիտասարդ կանանց, աղաներին եւ աղջկներին իրանց անասնական կիթըր յաղեցնելու համար: Սակայն թշուառները տեսնելով, որ պէտք եւ պղծութիւն գաղաւթին մասնութ, լաւ համարեցին մահ՛ն անպատիւ կեանքից, եւ մայրն իր ձեռքով իր աղէկան անուռնդը գահա՛վիժեղով, ինքն եւս ետեւից միանում էր նրան:

“Բարդուղիմէի նշոյանէն պատմէին զերեսն փակեղ-
ղածի եւ Հորդո՛ղի իւրեանց եւ յանբաւ բարձրու-
թեանէ եւ յայլո՛ղ անո՛րի ի վայր արականէն զիմ-
քանսն եւ մեռանալէն: Եւ վաղե Գի ի մէջ Հորդոյն
ի մայրի անառաւարխա ծառաց, եւ ոմանց յայնց՝
որը զերէրեանս ի վայր արականէն յայլո՛ղ անո՛րի,
եկեալ պատահա՛նէին ծայրից ստաց ծառաց եւ ար-
գելալին ի նոսա, ոմանց եւս ինչ գիորն մոտեալ
ի քամակի եղանքի Տիւղից, եւ ոմանց ի սիրտն մոտեալ
ի թիկնոսն եղանքի: Սղեւս եւս աշայախի տու՛մաւ

Նեղի եւ գառն միահռւարթ վճարեցան, — ասում է
Առաքել վարդապետ:

Այս կերպով Հասարակայնի նախարարներն անմարդաբանակ արեն ամբողջ Հայոց աշխարհին եւ Արարատի դաշտը ծագել է ծագ լլուրեղ մարդով, Թե որքան մեծ էր ժողովրդեան բաւանակը, կարելի է եղբայրացնել շքանից, որ Առաքել Ա. ի ասելով, այդ բանակի լայնութիւն էր Գառնու լեռների ստորոտից մինչեւ Երասխ գետը, իսկ երկայնութիւնն մի, իսկ ըստ ոմանց Տինգ աւուր ճանապարհին, Եթէ է նշտակի ունենանք, Թե քանի երկիրներ, գաւառներ դատարկուեցին, այն ժամանակ բանակի մեծութիւնը մեզ չպիտի զարմացնէ։ Այսեւալ Հիւրակի սահմաններից մինչեւ Լոռի, Նախիջեւանից մինչեւ Կոսր գետ, Վաղարշապետից մինչեւ Արարատ, Արարատի գաւառից մինչեւ Արփի եւ Թաւրիզ, ինչպէս եւ Բդովունեաց եւ Ռշտունեաց սահմանները, — ահա այն տարածութիւնը, որի զրոյ գտնուած Հայոցի դուրս Հանուեցան։ Բարանէ անուանէ չնտեւեալ գաւառներն են։ Թակալ եղան այդ գոթախտութեան։ Կարենի, Բասենի, Խնուսի, Մանազկերտի, Արծկէի, Արծիշի, Բերկերի, Վանի, Կարսի, Զարեհշատի, Շիրակի, Ապարանի, Համազգեմանի, Լոռու, Գեղարմի, Նախիջեւանի գաւառները, բոլորդակ Արարատի դաշտը, Երեսնանը, Կաղզկանի ձորը, Աշաշկերտի երկիրը, Մաքուի գիւղերը, Աջապի, Սալմաստի, Խոյի, Արմու երկիրները, Թաւրիզի չորակալ գիւղերը, այլ եւ Գրիբուլաշ, Եւաղկունաց ձոր, Գառնու ձոր, Արբայ ձոր, եւ այլն։

Ժողովուրդի վարիչները բոլոր ժողովուրդը լինելով էլիտաների գաշտի մեջ, սպառում էին ռաջաբբասի հրամանին, որ Աղաղալայ էր գառնում: Ասելով, որ Այնան փառան իր զորքով հասել է կարս, նա խոչընդոտ հրաման տուեց առաջ վարել ժողովուրդը զեպի ի երասնի գետը, եւ ինքն էլ պնդեց նրա տեսւից, իսկ Օսման-ցիները էլ պնդեցին ռաջաբբասի տեսւից եւ աճապարում էին հասնել նրան:

Այդպես, երեք մեծ բանակ եղան. առաջինը՝ Ժողովուրդին, որ գնում էր առաջնից, երկրորդը՝ Զահարաստի զորքը, երրորդը՝ Օսմանյանների զորքը, Այդ բանակները միմեանցից մի օրուայ ճանապարհով բաժանուած էին։ Այդպես, միմեանց ետեւից պնդելով, Ժողովուրդի և Զահարաստի բանակներն եկան Հասան քաղաքի սահմանը, Երասխ գետի սփռ, իսկ օսմանեան բանակը Հասան դահլիճէն։

Այլ եւս ժամանակ չկար կորցնելու. մնալ գետի ափում անկարելի էր. Հասարակ վախենում էր պատերազմել Օսմանցիների հետ, ուստի միակ միջոցն էր փախչել եւ անցնել Պարսկաստան: Այդ պատճառով հրաման տուեց, որ շտապով ժողովուրդը անցկացնեն գետի միւս ափն եւ հաջ ապրտեղ “եղեւ լալ եւ կրճախ առամանց.” այդտեղ պետք է ժողովուրդը քամեր դանուկեան վերջին մրուրը:

(Հարձակութիւն.)

Հ. ԱՌԱՅԱՆԵԱՆ

ԼԵՋՈՒՍՐԱՆԱԿԱՆ

ԵՐԻՊԿԻՍ ՀԱՅՈՑ ԳՆԵՐՈՒՄԱՐՈՒԹԵԱՆ

(Հարձակութիւն.)

4. Առանձին, ունի, ասացողանձին:

Դեգոկիոյ բարբառն ուսումնասիրութեան իբրեւ լրացուցիչ մաս՝ աւելորդ չենք համարիր ներկայացընել նաեւ անոր մէջ գործածական առանձները, ոճերն ու ասացումները, ճիշդ ժողովրդեան արտասանած ձևերովը, որոնք աւելի կատարեալ կերպով գաղափար մը կրնան տալ նոյն բարբառին ձայնադաս, քերականական եւ համաձայնական օրէնքներուն վրայ, շօշափելի ձեւի մը տակ երեւան բերելով անոր բուն ոգին եւ յատուկ նկարագիրը, նաեւ մասնանիշ ընելով այնպիսի լեզուարանական մասնաւորութիւններ ալ, որոնց յիշատակութիւնը զանց առնուած կամ մոռցուած է ուսումնասիրութեան նախորդ մասերուն մէջ: Աւելորդ է ըսել թէ որ եւ է բարբառի մ'առանձններն ու ասացումները՝ ինչպէս Եւգոկիոյ բարբառները, ինչ ներկայացընեն նաեւ գրական, ազգագրական, բնասացական տեսակէտներով ալ վերին աստիճանի շահեկան կողմեր: Անոնք ուղղակի իրենց վերաբերած ժողովրդեան կենքէն, բարքէն ու հաւատքէն առնուած են, որոնց մէջ օրոշակի կը ցլնայ այն ժողովրդեան տոհմային ընտանեկան եւ ընկերական կենաց պայմանները, ապրած միջավայրը, քաղաքակրթութեան աստիճանը, ապրելու, զգալու, խորհելու, ըմբռնելու առանձնայատուկ երանդները, սովորութիւնները, նախապաշարութիւնն ու հաւատալիքները, վերջապէս այն ժողովրդեան ամբողջ հոգեբանութիւնն ու տոհմային իմաստասիրութիւնը. բայց մեզի պէտք եղածն աւելի լեզուարանական տեսակէտն ըլլա-

լով՝ զանց կ'ընենք ուրիշ կէտերու քննութիւնը, ի հարկին քանի մը հարեւանցի ծանօթութիւններ միայն կցելով անոնց, եւ հոգ տանելով միանգամայն որ իւրաքանչիւր առածի, ոճի, ասացուածի առջեւ բացատրենք որքան կարելի է որոշակի, անոր Նշանակութիւնն ու ինչ առմամբ գործածուին այս բարբառին մէջ, որ նոյնչափ դժուար է՝ որչափ գաւառական շատ մը բառերու մասնական նշանակութիւններն ու առումները բացատրելու գործը:

Ա.

Արեւն ապը ծանկ յը Խոլը ինչիւր-ցնէ. Ագահը, մինչեւ գերեզման չի յազենար:

Արեւ ի Խոլ-եղան, Գրգռելն ընդան. Մարդիկ սխալական են:

Ալեքս ի Խոլ-ցնէ, մալ ի Խոլ-ցնէ. Ամեն գարծ կատարեցի:

Ան ի հոգ ի Խոլ-ցնէ ի Խոլ-ցնէ. Գործունեայ, արդիւնաւոր մարդուն շատ չի տեսնուիր երբ շատ խօտի կամ շատ պահանջկոտ գտնուայ:

Անտառն ունի հոգ ի Խոլ-ցնէ, Գնեցի ի Խոլ-ցնէ. Չտես ու անհամբեր է:

Ան ի Խոլ-ցնէ ի Խոլ-ցնէ. Ահ ու ուսարափի աղ-դեցութիւնը շատ մեծ է:

Այն ի Խոլ-ցնէ ի Խոլ-ցնէ. Երբ որ մէկու մը վրայ խօսելու առնեն յանկարծ այն մարդը վրայ զայ՝ այս խօսքը կ'ըսեն:

Այն ի Խոլ-ցնէ ի Խոլ-ցնէ. Երբ որ մէկու մը հաւատարմութիւնը կործանած անձերու խաբէութիւններն երեւան կ'ընեն երբեմն:

Այն ի Խոլ-ցնէ ի Խոլ-ցնէ. Երբ որ մէկու մը հոգայ:

Այն ի Խոլ-ցնէ, աս ալ ի Խոլ-ցնէ ի Խոլ-ցնէ. Այս նոր գործարարութեան շէն սպասեր:

Այն ի Խոլ-ցնէ, Գրգռելն ընդան. Կան բաներ որ ուրիշներէ պահել հարկ կ'ըլլայ:

Այն ի Խոլ-ցնէ, Գրգռելն ընդան. Երբ որ մէկու մը հոգայ:

Այն ի Խոլ-ցնէ, Գրգռելն ընդան. Երբ որ մէկու մը հոգայ:

Այն ի Խոլ-ցնէ, Գրգռելն ընդան. Երբ որ մէկու մը հոգայ:

Այն ի Խոլ-ցնէ, Գրգռելն ընդան. Երբ որ մէկու մը հոգայ:

Այն ի Խոլ-ցնէ, Գրգռելն ընդան. Երբ որ մէկու մը հոգայ:

Այն ի Խոլ-ցնէ, Գրգռելն ընդան. Երբ որ մէկու մը հոգայ:

Այն ի Խոլ-ցնէ, Գրգռելն ընդան. Երբ որ մէկու մը հոգայ:

Այն ի Խոլ-ցնէ, Գրգռելն ընդան. Երբ որ մէկու մը հոգայ:

Այն ի Խոլ-ցնէ, Գրգռելն ընդան. Երբ որ մէկու մը հոգայ:

Այն ի Խոլ-ցնէ, Գրգռելն ընդան. Երբ որ մէկու մը հոգայ:

Այն ի Խոլ-ցնէ, Գրգռելն ընդան. Երբ որ մէկու մը հոգայ:

Այն ի Խոլ-ցնէ, Գրգռելն ընդան. Երբ որ մէկու մը հոգայ:

Այն ի Խոլ-ցնէ, Գրգռելն ընդան. Երբ որ մէկու մը հոգայ:

Այն ի Խոլ-ցնէ, Գրգռելն ընդան. Երբ որ մէկու մը հոգայ: